

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ДОГОВІРНИХ ПРАВ

О. О. Ком

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем приватного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, член Ради з питань судової реформи при Президенті України

Актуальність необхідності належного захисту договірних прав важко перебільшити. Вочевидь саме тому законодавець дозволив учасникам договірних відносин встановлювати способи захисту самостійно шляхом узгодження відповідних положень в договорі. Це цілком відповідає загальній тенденції до посилення ролі договору та збільшення питомої ваги договірних правовідносин серед інших відносин юридичних зв'язків між особами.

З огляду на це, з наукової точки зору, є корисним правовий аналіз окремих способів захисту договірних прав.

Практично щодо кожного поіменованого договору норми цивільного законодавства встановлюють якісь особливі способи захисту та умови їх застосування. У непоіменованих договорах сторони, як правило, намагаються самостійно передбачати великий спектр правових можливостей

захисту своїх прав від порушення їх іншою стороною зобов'язання, усвідомлюючи, що застосування передбачених у законі способів може виявитися проблемним з різних причин.

У цій частині корисним може бути проведення певної консолідації способів захисту, характерних для договірних зобов'язань. В літературі є такі спроби. Так, Я. В. П'янова до найбільш поширених способів захисту уповноваженої особи (кредитора) у договірних зобов'язаннях пропонує відносити а) примус боржника виконати обов'язок у натурі; б) припинення договору; в) застосування мір відповідальності (переважно відшкодування збитків); г) застосування інших заходів, передбачених договором або законом [1, с.128]. Така класифікація має під собою підстави, водночас вона залишається до певної міри умовною. Серед іншого, слід відзначити, що застосування мір відповідаль-

ності, які виділені автором в окремий спосіб захисту, передбачає покладення на порушника негативних наслідків своєї поведінки у формі додаткового обов'язку майнового характеру. Відтак, застосування заходів відповідальності до порушника, зокрема, стягнення неустойки, цілком може бути кваліфіковане як примусове виконання обов'язку в натурі.

Разом з тим, з наукової точки зору, підхід Я. В. П'янової можна сприйняти, враховуючи, що з огляду аналізу особливостей захисту договірних прав є доволі ефективним дослідження найбільш поширених способів захисту, які застосовуються тільки або переважно у договірних зобов'язаннях.

Зокрема, певні проблеми існують у застосуванні такого способу захисту цивільних прав у сфері договірних відносин, як примусове виконання обов'язку в натурі (п. 5 ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

Загалом погоджуємось з А. Г. Карапетовим в тому, що не можна обмежувати сферу застосування відповідного позову лише договірними зобов'язаннями, оскільки в законі відсутні обмеження на застосування цього способу захисту в інших цивільно-правових зобов'язаннях [2, с. 54]. Але можна стверджувати, що переважну сферу застосування цього способу захисту складають саме договірні зобов'язання.

Як зауважували К. Цвайгерт та Х. Кьотц, у країнах німецької правової сім'ї кредитор може звернутися до суду з позовом про виконання договору. Можливість позовного захисту становить сутність природи зобов'язання та вважається настільки аксіоматичною, що навіть прямо не врегульована законодавством. Якщо § 241 Німецького цивільного уложення передбачає, що кредитор в силу зобов'язальних відносин наділений правом вимагати від боржника виконання договору, то це означає для нього також і можливість вимагати захисту своїх прав через суд, який може прийняти відповідне рішення, спрямоване на виконання договору. При цьому допускаються й судові рішення про відібрання рухомої речі чи примусове позбавлення права на нерухомість, які надалі передаються владою кредитуру [3, с. 200-202].

Із цими засадами узгоджуються приписи чинного ЦК України. Відповідно до ч. 1 ст. 620 ЦК України у разі невиконання боржником обов'язку передати кредитуру в власність або у користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання. Така позиція законодавця є цілком обґрунтованою, оскільки немає потреби сподіватися на добру волю боржника щодо виконання його договірної обов'язку, підтвердженого рішенням суду,

якщо виконати зобов'язання можна у примусовому порядку без волевиявлення боржника.

Водночас аналіз судової практики свідчить про те, що учасники цивільних правовідносин не повною мірою реалізують захисний потенціал ст. 620 ЦК України, а суди не завжди правильно інтерпретують та застосовують вказану норму.

Так, в одній із справ ПАТ «Київенерго» звернулося до господарського суду з позовом до ПАТ «Корпорація Укржилбуд» про зобов'язання вчинити дії, а саме – передати майно за договором купівлі-продажу, та стягнення штрафу. В обґрунтування позовних вимог позивач зазначав, що відповідач у порушення своїх обов'язків і термінів, встановлених укладеним між сторонами договором купівлі-продажу, не передав позивачу майно, визначене договором та додатком до нього.

Рішенням господарського суду м. Києва, залишеним без змін постановою Київського апеляційного господарського суду, позовні вимоги задоволено повністю, в тому числі на підставі ст. 620 ЦК України.

Залишаючи без змін прийняті у справі судові рішення, Вищий господарський суд виходив з того, що згідно зі ст. 665 ЦК України у разі якщо продавець відмовився передати річ, визначену індивідуальними ознаками, покупець має право пред'явити вимоги відповідно до ст. 620 ЦК України. Ця стаття встановлює, що при невиконанні боржником обов'язку передати кредитуру в власність або користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника та вимагати її передання відповідно до умов зобов'язання. Судами попередніх інстанцій встановлено, що предметом укладеного між сторонами договору купівлі-продажу було спірне індивідуально визначене майно, воно не було передано

відповідачем будь-яким третім особам у власність або в користування, у зв'язку з чим суди дійшли обґрунтованого висновку, що позовні вимоги ПАТ «Київенерго» *про зобов'язання відповідача передати визначене договором майно* є правомірними, обґрунтованими та відповідають способам захисту цивільних прав [4] (курсив наш. – О. К.).

З наведеного випливає, що предметом позову у цій справі був саме обов'язок відповідача передати позивачу визначене договором майно, який господарські суди визнали законним на підставі ст. 620 ЦК України. Однак, зазначимо, що у приписах вказаної статті не йдеться про так зване «спонукання» боржника до виконання зобов'язання.

Проблеми виникають і при застосуванні такого способу захисту договірних суб'єктивних прав, як стягнення заборгованості. Йому також притаманні умови, які передбачені для всіх інших випадків застосування п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України (тобто наявність суб'єктивного договірної права вимоги та наявність обов'язку, невиконаного належним чином), однак судовою практикою були виявлені певні особливості стягнення заборгованості в межах зобов'язання, вираженого в іноземній валюті.

Водночас у судовій практиці із застосуванням цього способу захисту нерідко виникають певні труднощі.

Так, Верховний Суд України, перевіряючи доводи заявника в одній із справ в частині застосування ст. 533 ЦК України щодо валюти виконання зобов'язання, відзначив наступне. Згідно зі ст. 99 Конституції України грошовою одиницею України є гривня. Гривня є законним платіжним засобом на території України (ч. 1 ст. 192 ЦК України). Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених

законом (ч. 2 ст. 192 ЦК України). Такі випадки передбачені у ст. 193, ч. 4 ст. 654 ЦК України, Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність», Декреті Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», Законі України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті». Відповідно до ч. 1 ст. 533 ЦК України грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях. Отже, гривня як національна валюта є єдиним законним платіжним засобом на території України. Разом з тим ч. 2 ст. 533 ЦК України допускає, що сторони можуть визначити в грошовому зобов'язанні грошовий еквівалент в іноземній валюті. У такому разі сума, що підлягає сплаті за зобов'язанням, визначається у гривні за офіційним курсом Національного банку України. Згідно з ч. 3 ст. 533 ЦК України використання іноземної валюти як засобу платежу при здійсненні розрахунків на території України за зобов'язаннями допускається лише у випадку, передбаченому законом (ч. 2 ст. 192 ЦК України).

На підставі аналізу зазначених норм права суд дійшов висновку про те, що незалежно від валюти боргу (тобто грошової одиниці, в якій обчислена сума зобов'язання), валютою платежу, тобто засобом погашення грошового зобов'язання і фактичного його виконання, є національна валюта України – гривня [5].

Водночас слід звернути особливу увагу на ті застереження, які зробив Верховний Суд України в тексті вказаної постанови. Так, статтею 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» до валютних операцій віднесені операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України. За таких умов, за наявності

в особи права на здійснення операцій в іноземній валюті відсутні підстави для зміни валюти розрахунків за відповідними зобов'язаннями на гривню.

Із вимогами кредитора про стягнення заборгованості безпосередньо пов'язані також вимоги за ч. 2 ст. 625 ЦК України, відповідно до якої боржник, що прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Аналіз судової практики по застосуванню вказаної норми дає підстави констатувати наявність істотних труднощів у інтерпретації її положень, незважаючи на значну увагу, яка приділяється цим питанням судами вищих інстанцій. Зокрема, проблемним залишається визначення характеру зобов'язання, яке лежить в основі застосування способів захисту прав кредитора, передбачених ч. 2 ст. 625 ЦК України, про що свідчить наступне.

В одній із справ позивач звернувся до відповідача із позовом, в якому зазначив, що у 2009 р. уклав з відповідачем попередній договір, за умовами якого впродовж дев'яти місяців відповідач зобов'язався завершити будівництво житлового будинку, вартість якого мав сплатити позивач, та укласти з позивачем договір купівлі-продажу зазначеного будинку. Посилаючись на те, що в обумовлений сторонами дев'ятимісячний строк договір купівлі-продажу зазначеного будинку не було укладено з вини відповідача, який не завершив його будівництва, позивач просив стягнути з відповідача сплачений останньому завдаток у подвійному розмірі, 2 відсотки передбаченої попереднім договором пені, а також 3 відсотки річних

та інфляційні нарахування на підставі ч. 2 ст. 625 ЦК України.

Ухвалюючи рішення про відмову в позові про стягнення 3 відсотки річних та інфляційних втрат від суми неповерненого відповідачем авансу, касаційний суд вказав, що приписи ч. 2 ст. 625 ЦК України до спірних правовідносин не можуть бути застосовані, оскільки укладений сторонами попередній договір не створює для них будь-яких грошових зобов'язань.

Однак з таким висновком не погодився Верховний Суд України, який зазначив наступне. Зобов'язання виникають з підстав, встановлених ст. 11 ЦК України (ч. 2 ст. 509 ЦК України). Однією з установлених у ч. 2 ст. 11 ЦК України підстав виникнення цивільних прав та обов'язків є договори. Згідно з ч. 1 ст. 626 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Відповідно до ч. 1 ст. 635 ЦК України попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Судом встановлено, що сторони по справі досягли домовленості, яку оформили письмово та посвідчили нотаріально про завершення відповідачем за кошти позивача будівництва житлового будинку і введення його в експлуатацію та укладання впродовж дев'яти місяців договору купівлі-продажу цього будинку. На виконання цієї домовленості позивач сплатив відповідачу вартість житлового будинку. У разі невиконання продавцем своїх зобов'язань за умовами домовленості він мав повернути позивачу впродовж 30 днів після спливу строку виконання своїх зобов'язань сплачену ним вартість житлового будинку та 2 відсотки пені. Отже, сторони уклали договір в розумінні Цивільного кодексу України, який породив

у відповідача грошове зобов'язання в разі неукладення сторонами договору купівлі-продажу будинку з його вини та встановив строк його виконання. Також судом встановлено, що договір купівлі-продажу сторонами укладено не було, оскільки відповідач в обумовлений строк не завершив його спорудження. Не повернув відповідач і сплачену позивачем вартість житлового будинку. За таких обставин, касаційний суд дійшов помилкового висновку про те, що попередній договір не створює для його сторін будь-яких грошових зобов'язань і приписи ч. 2 ст. 625 ЦК України до спірних правовідносин не може бути застосовано [6].

Разом з тим через два роки Верховним Судом України по аналогічній справі було прийнято постанову, в якій був зроблений інший висновок. Зокрема, Суд зазначив, що у ч. 2 ст. 625 ЦК України передбачена можливість стягнення трьох процентів річних та інфляційних втрат за прострочення саме грошового зобов'язання. Натомість стягнення з відповідача суми попередньої оплати за договором не є наслідком порушення ним грошового зобов'язання, оскільки відповідні дії вчиняються не на виконання взятих на себе грошових зобов'язань, а з інших підстав – повернення сплаченого авансу за непоставлений товар. За своєю суттю зобов'язок щодо повернення грошових коштів, отриманих як передплата, не можна розцінювати як грошове зобов'язання в розумінні ст. 625 ЦК України. За такі дії відповідач несе відповідальність, передбачену ч. 3 ст. 693 ЦК України, згідно з якою на суму попередньої оплати нараховуються проценти відповідно до ст. 536 цього Кодексу від дня, коли товар мав бути переданий, до дня фактичного передання товару покупцеві або повернення йому суми попередньої оплати [7].

Аналізуючи наведені постанови, слід погодитися з тим, що за-

стосування положень ч. 2 ст. 625 ЦК України можливе тільки у тих випадках, коли між сторонами існує саме грошове зобов'язання, порушене боржником. Однак, якщо у 2013 р. Верховний Суд України визнав грошовим зобов'язання щодо повернення авансу за попереднім договором, то вже у 2015 р. суд визнав, що зобов'язок повернення грошових коштів, отриманих як передплата, не можна розцінювати як грошове зобов'язання.

Це питання є доволі дискусійним, для його вирішення, на нашу думку, доцільно виходити із самого поняття зобов'язання, визначеного у цивільному законодавстві України.

За змістом частини 1 статті 509 ЦК України під зобов'язанням розуміється таке правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його зобов'язку. З урахуванням наведеного, грошовим є таке зобов'язання, за яким боржник повинен сплатити кредитору певні грошові кошти. Водночас слід взяти до уваги, що один договір може стати підставою виникнення декількох зобов'язань.

Повертаючись до останньої справи, розглянутої Верховним Судом України в 2015 р., слід відзначити, що за приписами ч. 2 ст. 693 ЦК України покупець має право вимагати передання оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати у тих випадках, коли продавець одержав суму попередньої оплати товару, але не передав товар у встановлений строк. Отже, відсутність передачі товару продавцем у даному випадку є юридичним фактом, який породжує між сторонами договору грошове зобов'язання щодо повернення

суми попередньої оплати кредиту. Саме порушення цього грошового зобов'язання боржником дає підстави кредитору для звернення до суду з позовом про стягнення з боржника суми попередньої оплати. В іншому випадку, якби в основі цього позову не лежало зобов'язання, у кредитора не було б порушеного боржником суб'єктивного права, тому у задоволенні позову про стягнення попередньої оплати суд повинен був відмовити.

Таким чином, визнання правомірними вимог кредитора за договором про стягнення з боржника попередньої оплати з необхідністю передбачає визнання наявним у кредитора суб'єктивного матеріального права вимагати від боржника повернення цієї попередньої оплати. Оскільки суб'єктивні права існують тільки в межах правовідносин, а суб'єктивні права вимоги – тільки в межах правовідносин, які є зобов'язаннями, належність кредитору суб'єктивного права вимагати від боржника сплати (повернення) грошової суми попередньої оплати підтверджує наявність між сторонами відповідного грошового зобов'язання. Інша справа, що у ч. 3 ст. 693 ЦК України прямо передбачено нарахування процентів на вказану суму не за ч. 2 ст. 625 ЦК України, а відповідно до ст. 536 ЦК України. Однак це ніяким чином не впливає на можливість застосування до відповідних правовідносин ч. 2 ст. 625 ЦК України, принаймні в частині стягнення з боржника інфляційних втрат.

Викладене дає підстави вважати обґрунтованим висновок про те, що роль судів у належному забезпеченні захисту договірних прав є вкрай важливою, тому одним із завдань судової реформи, яка реалізується зараз у нашій країні, є забезпечення дієвості механізмів уніфікації судової практики застосування законодавства, передусім на рівні Верховного Суду України. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. П'янова Я. В. Судовий захист майнових цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Я. В. П'янова. – 224 с.
2. Карапетов А. Г. Иск о присуждении к исполнению обязательства в натуре / А. Г. Карапетов. – М. : Статут, 2003. – 190 с.
3. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х тт. Т. 2 / К. Цвайгерт, Х. Кетц ; пер. с нем. – М. : Международные отношения, 1998. – 512 с.
4. Постанова Вищого господарського суду України від 02 жовтня 2012 р. по справі №5011-5/1084-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26284274>
5. Постанова Верховного Суду України від 02 липня 2014 р. по справі №6-79цс14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39689407>
6. Постанова Верховного Суду України від 18 вересня 2013 р. по справі №6-90цс13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33770798>
7. Постанова Верховного Суду України від 01 липня 2015 р. по справі №3-357гс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46449611>

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ДОГОВІРНИХ ПРАВ

О. О. Ком

У статті аналізуються особливості захисту суб'єктивних прав учасників договірних відносин. Автор наголошує на підвищенні ролі договірних правовідносин серед інших юридичних зв'язків між особами. Досліджуються існуючі в науці цивільного права підходи до класифікації способів захисту договірних прав. Особла увага приділена примусовому виконанню обов'язку в натурі, стягненню заборгованості та іншим способам захисту договірних прав, а також судовій практиці застосування відповідних положень ЦК України.

Ключові слова: захист суб'єктивних цивільних прав, способи захисту договірних прав, примусове виконання обов'язку в натурі, стягнення заборгованості, судова практика.

Стаття надійшла до редакції: 23.11.2016.

ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ СПОСОБОВ ЗАЩИТЫ ДОГОВОРНЫХ ПРАВ

А. А. Ком

В статье анализируются особенности защиты субъективных прав участников договорных отношений. Автор отмечает повышение роли договорных правоотношений среди других юридических связей между лицами. Исследуются существующие в науке гражданского права подходы к классификации способов защиты договорных прав. Особое внимание уделено принудительному исполнению обязанности в натуре и взысканию задолженности и другим способам защиты договорных прав, а также судебной практике применения соответствующих положений ГК Украины.

Ключевые слова: защита субъективных гражданских прав, способы защиты договорных прав, принудительное исполнение обязанности в натуре, взыскание задолженности, судебная практика.

Получено: 23.11.2016.